

LAPIS József

Fejezetet írni a város „viharos, romantikus” múltjába¹

A *Korán sötétedik* című irodalmi antológia 1932-ben jelent meg Sárospatakon, a kollégiumi nyomda kiadásában.² A kiadvány Szabó Zoltán teológiai tanár előszavát, valamint négy diák – Nagy István, Gr. Haller Gábor, Stéphan László, vitéz Kárász József – verseit és elbeszéléseit tartalmazza.

A kiadvány megjelenése nagy port kavart az egyházkerületben, s az írások jelentőségén és felforgató természetén túlmutatóan szélsőséges reakciót váltott ki.³ Az antológia *spiritus rectora*, Szabó Zoltán megrovást kapott, a szerzők közül ketőt – Kárász Józsefet és Nagy Istvánt – pedig eltávolították az intézményből.⁴ Dienes Dénes írásából kiderül, hogy az erőteljes válaszlépésnek elsősorban az lehetett az oka, hogy az intézményfenntartó a kor politikai klímáját felmérve tartott attól, hogy a kiadvány néhány szövege miatt a pataki teológia „kommunista” szimpátiával, a „szovjet propaganda” támogatásával lesz vádolható, ez pedig veszélyeztetheti a központi anyagi támogatás biztos folyósítását, illetőleg fegyvert adhat azok kezébe, akik a pataki lelkészképző bezárását szorgalmazták.⁵ Emiatt érezhették szükségét a demonstratív ítéletnek – miközben a tanári kar (Mátyás Ernő igazgatóval, Vasady Béla és Trócsányi József professzorokkal az élen) és a diákság kiálltak a meghurcolt fiatal professzor és teológustársaik mellett.⁶ Az ügyben maga is kihallgatott teológus, Koncz Sándor késői tanulmányában hangsúlyozza a teológia szolidaritását a vádoltakkal szemben, valamint azt, hogy a fő szempont „három autonómia” megvédése volt: az egyetemes lelkiismeret- és szólásszabadságé, a pataki főiskola évszázados intézményi szabadságáé,⁷ valamint „a perbe fogottak személyi szabadságáé”. E hármasszabadságjogot szem előtt tartva igyekezett az intézményvezetés különböző módszerekkel ellentartani a kerületi nyomásnak, ameddig csak lehetett. Koncz leírja, hogy amikor értesültek az egyházkerület kemény elmarasztaló ítéletéről, a diáktársak kijelentették, hogy ha Szabó Zoltánt elmozdítják helyéről, egyöntetűen átjelentkeznek Budapestre vagy Debrecenbe.⁸

Az *Irodalomtörténeti Közlemények* 1934/4. számának „Az 1933. év irodalomtörténeti munkásságá”-t listázó irodalomtörténeti repertóriumára fölveszi az antológiát, és mellette három könyvismertetést följegyez róla: Képes Géza a *Protestáns Szemlé*-ben, Végh Jenő a *Kálvinista Szemlé*-ben írt a könyvről, s a *Pesti Napló* is szemlélte.⁹ Az abban az időszakban Sárospatakon tanító, 1933-ban már önálló verseskönyvvel

jelentkező Képes Géza¹⁰ markáns és szarkasztikus ítéletet mond Haller Gábor és Stéphan László „reménytelenül nem-írásai”-ról: szövegeikből „csak szerkesztői üzenetek elriasztó példatáraiba kérezkedő sorokat idézhetnék”.¹¹ Nagy István költői-írói törekvéseit ugyan méltányolja, de alapvetően úgy érzi, hogy nem tud túllépni az epigonizmuson (Ady, Babits és Mécs László neveit említve). Egyértelműen Kárász József prózaművészetét becsüli a legtöbbre, s bár Szabó Dezső és Móricz Zsigmond hatását kiemeli, hangsúlyozza, hogy esetében nem utánzásról, hanem továbbörökítésről és hagyományfolytonosságról beszélhetünk. Sem Képes, sem Végh Jenő, sem a *Pesti Napló* „p-i” monogramú munkatársa nem utal semmilyen olyan erkölcsi vagy ideológiai problémára a művekkel kapcsolatban, amelyek alátámasztanák az egyházkerületi reakció jogosságát. A *Pesti Napló* cikkírójának véleménye egyenesen az, hogy – a tehát kirügött, elmarasztalt – Nagy István kiemelkedő versei „egy tiszta lélek istenkereső vívódásait írják le”.¹² (Összecseng ez a jellemzés Mátyás Ernő teológiai igazgató véleményével, amely szerint „egy istenkereső lélek őszinte és komoly megnyilvánulásáról” van szó. Ezzel szemben Elekes Imre pataki gimnáziumi igazgató a diákságot veszélyeztető ateizmusról beszélt.¹³) A *Pesti Napló* munkatársa a Kárász Istvánra átkeresztelt Kárász József „*Legátus*” című novellájáról pedig azt írja, hogy az „éles szociális érzékről tanúskodó, egyházát hibáiban is nagyon szerető ember írása”.¹⁴ A recenziók már jelzik azonban azt, hogy Nagy és Kárász műveiben egyfelől a társadalmi kérdések érzékeny reflektálása, másfelől a belső egyházkritika is megjelenik. Koncz Sándor tanulmányában kiemeli, hogy az előszóíró, a fiatal feleségét csak nemrégiben, tragikus módon elveszítő Szabó Zoltán a per során a kötet, a diákok és saját szerepe védelmében hangsúlyozta, hogy a szellemi és művészi életben a konstruktív kritika előrevivő, nem destruktív hatású, hanem jobbitó célzatú, a valóságos helyzet feltárásával a közös ügy, a közösség ügyének érdekét szolgáló és azt előremozdító.¹⁵ Egybecseng ez Végh Jenőnek a *Kálvinista Szemlé*-be írott poétikus hangvételű ismertetésével, amelyben arra hívja fel a figyelmet, hogy „[a]z igazsággal szembe kell nézni, mert az önámítás lidércei vészes ingoványokra vezetik az egyént és a társadalmat egyaránt”.¹⁶

Nem véletlen, hogy a szociális kérdések iránti nyitottság kialakult a pataki teológiai ifjúságban, hiszen az előszóíró Szabó Zoltánhoz erőteljesen kötődő falukutatás, az „arccal a falu felé”-gondolat ekkoriban bontakozott ki. A faluszeminárium elsődleges célja az volt, hogy a pataki teológusok ismerjék meg a vidék kistelepüléseinek világát, sajátosságait: ahol jó eséllyel szolgálni fognak, és ahonnan nagyobb részt maguk is származnak.¹⁷ Nem véletlen, hogy a faluszemináriumok Szabó Zoltán melletti másik nagy egyéniségét, Újszászy Kálmánt is kapcsolatban hozzák az antológia ügyével. Nagy Antal Mihály a filozófus-teológus tanárról írott könyvében levéldokumentumok alapján azt véleményezi, hogy Újszászy maga is valamilyen támogató szerepet játszhatott az antológia körüli dologban.¹⁸ Kiss Sándor, a Soli Deo Gloria mozgalom egyik vezetője szerint a bodrogközi falukutatás során látottak nagyban hozzájárultak az antológia anyagának sajátos szemléletmódjához, amennyiben a társadalmi nyomorúság megtapasztalása a résztvevő Kárász Józsefnél az elbeszélésekben talált

közvetítő csatornát. (Kiss szerint egyébiránt a kötetkiadást követő felzúdulás, illetőleg a szerzőket és Szabó Zoltánt ért szankciók visszavetették valamelyest a szociográfiai érdeklődés és anyaggyűjtés iránti korai lendületet.)¹⁹ Hogy Kárász mennyire kötődött a faluszemináriumhoz, világosan jelzi, hogy 1936-ban a *Magyar Út* – a Soli Deo Gloria fóruma – számára szemlélte Újszászy Kálmán *A falu – Útmutatás a falu tanulmányozásához* (Sárospatak, 1936) című művét. Kárász későbbi visszaemlékezésében írja: „Ebben a nagyon mozgalmas esztendőben alapozta meg Újszászy Kálmán a faluszemináriumot Patakon, egy-két földérítő úton a Bodroghözben még én is részt vettem. Ez a komoly szociográfiai munka is a pataki szellem haladó vonására utal, s akik a mai utazót a múlttól tájékoztatják, ezt sincs okuk elhallgatniuk.”²⁰

Az *Új Írás* folyóiratban két érdekes késői reakciót találunk a *Korán sötétedik*del kapcsolatban. Gerelyes Endre, a fiatalon (37 évesen) elhunyt író-újságíró 1963-ban ad körképet Sárospatakról, a város múltját, érdemét rendre méltányolva, ám a korabeli állapotokat, kondíciókat gyakran kritikával illetve. Röviden jellemzi a „pataki szellem”-et: „Összetevői: a mély és nem primitív lokálpatriótizmus, a hősi múlt nosztalgikus szeretete, a közelmúltban elszenvedett – vélt, vagy valóságos – sérelmek mazochisztikus pátyolgatása, s egy nagyon erős, de nem agresszív, főképpen a vallás köntösét felöltő idealizmus.”²¹ Gerelyes szocialista meggyőződéssel véli úgy, hogy ami valaha haladó, „progresszív protestantizmus” volt, az egy más korban, ha statikusan ragaszkodnak hozzá, már elavulttá, „elévültté”, „reakcióssá” válik. Az antológiára azután tér rá, hogy beszédbe elegyedett egy a fenti szellemben gondolkodó, a szerző szerint „anakronisztikus” nézeteket valló fiatalemberrel. „Azért a pataki tudat mégsem ilyen sivár és félelmetes [...]. Azután annak a sokat emlegetett »pataki szellem«-nek a múltban is voltak, most is vannak előremozdító, lendítő erői. Legpregnansabb bizonyítéka egy 1932-ből származó, igénytelen, félkemény kötésű, sárga füzet. Címe: »Korán sötétedik«. A könyv, noha gyémántokat nem lel benne az ember, érdekes, értékes, mert az akkori, ottani idők ideológiai preparátuma.”²² Gerelyes szellemesen közvetített véleménye a szerzőkről lényegében nem tér el a már ismertetett recenziókéétől, ugyanakkor időnként kap némi vörös árnyalatot. Stéphan Lászlóra nem sok szót veszteget, „szürke és unalmas”, „[n]ovellái simán kivédtek volna a Gestapó cenzúráját, vagy az Údvahadsereg lektorainak gyanakvását. Tipikus taktikázó jóemberkedő csacsiságok.”²³ Haller „gróf urat” már terjedelmesebben piszkálja, „infantilis Ady-utánzat”, fájdalmas busongás – de ami részletes cáfolatra készíti a szerzőt, az az, hogy Haller egyik novellájában a vörösök oldalán harcoló „forradalmas katona” szinte passzióból lelövi a „kenyér- és grízjegyet lobogtató”, beteg fiának élelmiszert szerezni akaró magyar asszonyt. Gerelyes hiteltelennek és ideológiailag tendenciózus ábrázolásnak tartja a művet. „A parttalanul locsogó, stephánkodó szelíd és buta szentimentalizmus így kap sodort és irányt, így válik piszkos támadóerővé.”²⁴ Nagy István és Kárász József írásait ugyanakkor méltányolja – részint szintén ideológiai okok miatt. „Nagy István írásaiban a szabad és tiszta szellem első szárnycsapásaira figyel az ember. Logikusan – progresszivitásuk és biztonságuk miatt mégis megdőbentően – növekszik a költemények súlya.”²⁵

Gerelyes nagyra becsüli, hogy az *Isten* című vers hangvétele nem kételymentes kegyességet mutat, pedig „Nagy István, teológus. Patinás főiskolán, nagy képzettségű tanárok keze alatt növekszik.”²⁶ Legtöbbre ő is Kárász novelláit tartja, s elődként szintén Móriczot és Szabó Dezsőt nevezi meg. A *Vén csontok a gátomról* írja, hogy „stiláris naivságai ellenére megrázó, tragikus novella. Nem kommunista röpirat. Egy református iskola nyitott szemű diákja írta, s ez reá, néhány tanárára, az iskola szellemének legértékesebb vonásaira dicsérő tanúságtétel.”²⁷ Nem tanulság nélküli a hatvanas évek elkötelezett újságírójának helyzetértékelését olvasni – hogy ő mi-ért, mivel indokolva emel ki és marasztal el szerzőket, amellet, hogy magának és korának értékpreferenciáiról tanúskodik, segít megérteni, hogy a harmincas évek egyházkerületi vezetése miatt láthatott veszélyt bizonyos művek szemléletében, hangvételeiben.

Szabó Pál 1964-ben írt pár oldalas visszaemlékezést sárospataki élményeiről. A később ismertté váló író–politikus a 30-as évek elején kezdett regényírói karrierjébe, s élményanyag gyűjtése végett szívesen járta az országot, a vidéket. Meghívták Patakra, a Teológiára, „hogy látogassam meg a főiskolát, s őket, legyek a vendégük, ameddig nekem tetszik, vagy ameddig ráérek”.²⁸ Szabó kitér az antológiára, amelyet akkor nyomtattak ki, s – „természetesen” – elolvastattak vele. A könyvről emlékezetből ír, a versek nem ragadtak meg számára, de „Kárász Jóska” novellái igen. Gerelyessel ellentétben Szabó Pál foglalkozik a kötet sajátos utóéletével. „Azt mondtam Kárász Jóska-nak, hogy... ezért a novelláért [a *Legátusért* – L. J.] az egész kötetet elkobozzák. Mire fel ő: »Dehogy kobozzák, hiszen Szabó Zoltán teológiai professzor írt hozzá előszót«. Elolvastam az előszót. Ezt mondtam: még inkább elkobozzák.”²⁹ Szabó Zoltán azzal nyugtatta az író, hogy nem lehet gond, Sárospatak „nem a Dunántúl, Pécs vagy... Kaposvár. Sőt. Még csak nem is Debrecen, ahol egy idő óta eléggé lapít az egyház”.³⁰ Szabó Pált remekül vendégül látják, másnap a vasútállomáson Bathó János vezetésével a teológia énekkara dalokkal búcsúztatja. Majd ekképp summáz: „Az antológia megjelent, ellenben Szabó Zoltán igen komoly dorgálást kapott és Kárász Jóska-t úgy kivágták Sárospatakról, hogy csak úgy nyekkent. Hiszen, a teológiánál sokkal nagyobb úr volt a kultuszminisztérium. Vagyis Bethlen István miniszterelnök.”³¹ Szabó tehát a központi kormányzat szerepét látja az ügy elmérgesedése mögött.

A két hatvanas évekbeli reakciót azért is látszott érdemesnek tárgyalni, mert a cikkek eljutottak Kárász Józsefhez, aki 1964-ben a *Vásárhelyi tanulmányokban* megjelent, *Sárospataki emlék* című írásában kapcsolódik hozzájuk, hogy kiegészítésképp, „mint az ügy egyik szereplője”, elmondja saját verzióját – emlékein kívül korabeli leveleket és dokumentumokat is felhasznál. (Szabó Pál írásának részleteit egyetlen helyen opponálja: nem Bethlen, hanem Gömbös Gyula volt már ekkor a miniszterelnök, s a botrányban „az erősödő sovíniszta irányzat elleni tiltakozást kell látnunk”.³²) Kárász fontosnak tartja elmondani, hogy szociológiai érdeklődése nem Patakon kezdődött, hanem már Vásárhelyen, gimnáziumi éve alatt is folytatott kutatásokat, gyűjtött tapasztalatokat, s a balatonszárszói diáktáborban megismerkedett Darvas

Józseffel, a későbbi neves szociográfussal (valamint a pataki faluszeminarista diáktárs Bodnár Istvánnal). Így a neki tulajdonított irodalmi hatások (Szabó Dezső, Móricz, Ady) mellett hangsúlyozza a „nyers való”, a „közvetlen élmények” szerepét – valamint a Németh Lászlóval közeli ismeretségben lévő Szathmáry Lajosét,³³ aki négy év tanítás után épp ekkoriban, 1931-ben váltotta fel a sárospataki katedrát a hódmezővásárhelyire, s egyfelől megismertette a diák Kárászt a népi érületű írókkal (Szabó Pál, Veres Péter), másfelől ő tanácsolta, hogy tanítványa ne Debrecenbe, hanem Patakra menjen tanulni – és segítette ebben.³⁴ Kárász elmondása szerint élénk szellemiségű körbe került Patakon, s hamar megismerkedett az író diákokkal – akiknek legelismeretebb költő tagja Nagy István, a *Közöny* munkatársa volt, s az antológia ötlete tőle származott. A „vagyontalan gróf” – Haller Gábor –, „akivel nem sokat törőd[tek]”, mégis pénzt és védelmet ígért „a várható támadások ellen”.³⁵ Az utólagos rekonstrukció szerint tehát lehetett számítani az elégedetlenségre – ezt a „forrongó pataki ifjúság” hangulata is alátámasztja, hiszen nem sokkal előtte a főiskolai *Közöny* szerkesztőségének vezetőségét lemondatták, Kalmár Lajos főszerkesztő „radikális hangú cikkei miatt”. Ezután került sor Szabó Pál főntebb említett látogatására (akihez az ellenzéki politikus, Nagy Ferenc is csatlakozott – hívatlanul ugyan, de az ifjúság által szívesen látva). Mindezek miatt az egyházkerület püspöke, Farkas István, illetve főgondnoka, Farkasfalvi Farkas Géza már eleve sandán tekintett a patakiakra. A karácsony előtt – „nyersen, csiszolatlanul, mindenféle lektorálás nélkül”, a szerzők saját költségén – megjelent antológiát a diákok hazavitték a szünetre, s a gimnázium magyartanára, valamint korábban említett igazgatója már ekkor kikelt ellene: „vörös színű, gyűlöletre, osztályharcra, pacifizmusra, hitelenségre bujtogató, erkölcstelen, naturalista, egyház- és nemzetgyalázó” írásoknak tartották Nagy és Kárász szövegeit, valamint kárhoztatták az előszóíró Szabó Zoltánt. A botrány azonban csak a karácsonyi szünetről visszatérve robbant ki. Mátyás Ernő igazgató szinte saját gyerekeiként óvta a diákokat, és igyekezett védett és nyugodt, tanulásra alkalmas közeget biztosítani, várva az indulatok elcsitulását. A püspök azonban komolyan vette az ügyet, s ehhez mért fenyegetéseket helyezett kilátásba.³⁶ Végül a tanári kar tanácsára, hogy Szabó Zoltán állását mentsék, önként, bár nem egyszerre távozott a két pörbe fogott diák. Mindkettejüket méltóképpen búcsúztatta a diákság a vasútállomáson. Az ország teológiai közül egyik sem vette át Kárászt, Losonc és Kolozsvár azonban nyitottak voltak – az író az utóbbit választotta. Nagy István nem folytatta tanulmányait, de még Patakon maradt rövid ideig – amíg el nem üldözték. Újszászy Kálmán meglévő leveleit idézve számol be Kárász az ügy elhúzódó utórezgéseiről, Szabó Zoltán meghurcolásáról („állja a harcot”), Nagy István öngyilkossági terveiről, az antológiák elkobzásáról (amelyeket csak Szabó professzor megsegítése miatt voltak hajlandók beszovaltatni), a nyomozó hatóságok erősödő vegzálásáról („A napokban három irányból is olyan intézkedést kellett foganatosítani Patakon, ami cáfolja azt a vélelment, mintha nagyon is dögszagúak volnának a pataki diákok.”).³⁷ Kárász végül azzal fejezi be emlékezését, hogy Patakra szeretettel gondol, s büszke rá, hogy a város viharos, romantikus múltjához ők is írtak akkor egy rövid fejezetet.³⁸

Kárász emlékezése abból a szempontból is érdekes, hogy két, meg nem jelent recenzióra utal. Kiderül, hogy Szabó Pál a *Nyugatban*, Móricz által remélte közzétenni megírt bírálatát – a szöveg sosem jelent meg, de Kárásznál megvan kéziratban. Tartalmát nem ismerteti valami miatt – de mint Szabó saját, említett írásából kiderült, dicsérni alighanem csak Kárász egy-két novelláját tudta. Érdekes azonban, hogy rendszeres levelezőtársa, az író Darvas József levelét hosszabban idézi – Darvas vélelmentje nem volt kedvező: „Teljesen őszinte leszek... azért nem írtam róla kritikát, mert jól nem tudtam volna írni, rosszat pedig nem akartam. Legjobb az egészben a te első novellád (Hull a jövendő), de az sem elégít ki teljesen: sok még benne a romantikus, híg, népszínműves elem...” A jelzőket Kárász némiképp értetlenül fogadja, s úgy gondolja, hogy a későbbi pataki események azt igazolták, hogy bizony nem „népszínművesek” az írásai. Mindenképp jelzi azonban, hogy a szociográfus Darvas József már ekkor radikálisabb, direktebb hangvételt részesített előnyben, de azt is, hogy a meglévő jó viszony miatt nem akart őszintétlen lenni fiatalabb pályatársával. (Darvast nem sokkal később letartóztatják, s Kárász szerint a neki a fogházba küldött levél és élelmiszer útját követve tudtak a „politikai nyomozók” elindulni érte, de ő akkor már a határon túl volt.)³⁹

Mai szemmel nézve sem mondhatunk nagyon mást az antológia esztétikai színvonaláról, mint amit a kortársak már megállapítottak – sem méltatlanul alulértékelt, sem nivóján felül ítelt szerző nincs a kötetben. Nagy István művei nyitják a kötetet, s a *Nyugtalanság* cikluscím, valamint a választott Babits-móttó (egy korai, nem épp a legerősebb versének részlete: „De tengert olyat hol láss, / hogy a mélyére hass? / És hol van olyan forrás, / hogy eleget ihass?”) jelzik a fiatal lírikus kettős meghatározottságát: a lélek belső nyugtalansága, forrongása kapcsolódik össze a társadalmi folyamatokban való részvétel vágyával, a világ valóságának mélyebb megismerésével. Babitsnál a váltakozó, módosuló refrénben egyfelől a világ teljes befogadásának, megtapasztalásának vágya jelenik meg egy egzisztenciálisan lehatárolt, véges közegben („mily szomju véges lelkem / rád, végtelen világ!”), másfelől a lélek túláradó nagysága, vágyai kielégíthetlensége látszik a világ szűkösségében („mily végtelen a lelkem / s mily véges a világ!”). Nagy István *Tavaszi kolompolás* című műve a Babits-vers oda-vissza játékára rímel: „De elmegyek! / Messze-messze-messze el. / [...] / messze-messze-messze vágyom, de soha el nem megyek.” (8.) Nagy István szövegeit áthatja a szépség posztromantikus-századfordulós kultusza, az olykor dekadens életérzés, az én titokzatos mélységeinek (reménytelen) feltárása, a korai Ady preszimbolizmusa – ugyanakkor egy-egy ponton megmutatkozik a szubjektív gondokon való túllépés lehetősége, a társadalmi valósággal, illetve a létező másikkal történő találkozás pillanataiban: „ártatlan csöpp lány / lép át fantáziád magas kőházas, / szemetes, zajos szürke járdáján”. (11.) *Dekadencia* című költeményében egyszerre van benne az életérzés leírása és annak kritikája. *Isten* című, rövid verse a belső küzdelem felmutatása: „Vad szó. Kesernyés a szám, ahányszor kimondom / s keserű a percem s mégis nincs más gondom, / mint egy ködfantómmal harcolni, vívódni. // Pedig talán nincs is. S mégis mondom, mondom. / Miért kell beszélnem s miért nincs más gondom, / mint

a szélmalommal gyermekharcot vívni?” A vers összetett, s – különösen az előd Ady Endre kapcsolódó verseinek fényében – csak nagyon leegyszerűsítő olvasattal lehetséges valamiféle istentagadás kinyilatkoztatásaként érteni. A mű a belső kételynek ad hangot, amelynek tárgya elsősorban az Istenhez fűződő viszony nehézsége, kihívása – a „mondom”–„gondom” rímpárban egyaránt benne van a lélek félelme az Istenhez szóló beszéd válasznélküliségétől, valamint a teológus hallgató közösségi felelőssége a tekintetben, hogy nem csak Istenhez, de Istenről kell beszélnie másoknak, saját kétségeinek közepette. Ha valamit kijelent, akkor az az, hogy hiába vágya másra, legfőbb gondja, élete középpontja mégiscsak ez a reménytelennek tetsző küzdelem, amelyből nem tud, nem lehetséges szabadulni. Nagy István versei pályája elején jár, fogékony és érzékeny lírikus szárnypróbálgatásainak, a különböző hatások közötti útkeresésének tekinthetők – mint későbbi észrevétlensége mutatja, a saját hangra találás megrekedt ebben a korai fázisban.

Gróf Haller Gáborról kimondhatjuk, hogy jószándékú dilettáns. Míg Nagy István esetében érzékelhető a zaklatott formakeresés, az önmaga határain túl-túlnyúlás, a megtermékenyítő kétely, addig Haller esetében semmit nem látunk abból, hogy lenne törekvéseiben fejlődési lehetőség, vagy bármilyen olyan esztétikai kérdésirány volna, amelyre választ találhatna művészete kiteljesedésében. Formaversei képességei szerint (kifejezetten sok gyenge rímmel és giccses részlettel bár, de) valamelyest készen vannak, egész hozzáállása a megfelelést üzeni: jelzik ezt a tanáraihoz intézett versmottók (pl. „Dr. Újszászy Kálmán professzoromnak engedelmesen”), valamint az, hogy megoldásai az Ady-epigonizmusból nem tudnak kimutatni. Érdemes megjegyezni, hogy az antológia címadó verse is Hallertől származik, s a jelképértékű címen túl a mű utolsó két sora az, amely valamiféle programként olvasható a kötethez: „E dalokat az élet zsarátnokozta, / mert jaj már olyan korán sötétedik.” Míg a költemények a maguk módján működőképesek, elbeszélései inkább kínosan didaktikusak és túlírtak – ám valamelyest ezekről mondható el, hogy megkísérelnek valamiképpen csatlakozni a Szabó Zoltán által ecsetelt társadalomábrázoláshoz – meglehetősen erőlködéssel. Hogy Haller Gábor mennyire ambicionálta az írást és a kötetkiadást, igazolja, hogy 1934-ben, harmadéves teológus korában szintén Sárospatakon megjelent *Ujjongás a tavasznak* című verseskötete,⁴⁰ amelynek versanyaga esztétikai szempontból semmiféle továbblépést nem mutat az antológia szövegeihez képest. A *Korán sötétedik* gyűjtemény általam használt nagykönyvtári példányát⁴¹ Rolla Margit író-nőnek dedikálta „tisztelettel és szeretettel”, de Kovács Áron tanulmányából kiderül, hogy a Király István-hagyatékban is fennmaradt egy ajánlással ellátott darab önálló verseskötetéből: *Király István mendikánsnak megemlékezésül szeretettel, / Haller Gábor / 1934. pünkösöd.*⁴² Haller Gábor számontartotta magát íróként, és szívesen propagálta műveit az arra érdemesnek tűnők felé.

Stéphán László a leginkább kiérleletlen a négy szerző közül, s ha Haller esetében azt mondtam, hogy a versei tűnnek tartalmasabbnak és igényesebbnek az elbeszéléseinél, Stéphán esetében ez fordítva van: míg lírai darabjai messzemenően feledhetőek, prózai kísérletei valamivel nagyobb tehetségről árulkodnak. Vannak

köztük anekdotikus-csattanós-népies kisprózák (*András*), mini társadalmi életképek, „karcok” (*Fejek, Tavaszai várások*), vallomások próza (*Boldogság*), illetve a leginkább egyben lévő, kidolgozott mű az 1Sámuel 16.17 és az első zsoltár nyomvonalát szorosan követő, a bibliai textust valamelyest lírizáló portré, a *Dávid, a gyermek*. A novella izléses, szép képet ad Dávid Sámuel általi felkenetéséről, valamint Góliát legyőzéséről, mindvégig az őrizés, megóvás, örökös, pásztorkodás motívumot helyezve a középpontba. „És Dávid újra vigyázott, – örködött az Úr juhait felett.” (81, kiemelések az eredetiben).

Egyértelműen Kárász József három elbeszélése emelkedik ki az anyagból, s természetesen nem véletlen, hogy később belőle lett jegyzett prózaíró: komoly és kiterjedt munkásságot tudhat magának. Az életmű áttekintése és értékelése nem célja jelen dolgozatnak, fontos adalék azonban, hogy 1963-as műve, *A templomkerülők* az antológiában is szereplő *Hull a jövőndő!* című elbeszélés regénnyé bővített, kidolgozott változata. A novella a szegény napszámos réteg sorsának ábrázolása, didaktikus, hatásvadász elemektől sem mentesen,⁴³ de érdemes megjegyezni, hogy a korban csak ekkor kezdett a tematika erőteljesebben megjelenni, köszönhetően a népi írók 30-as években megélnéül, az ország különböző területeire kiterjedő falukutató mozgalmának.⁴⁴ Kárásztól mindenképpen figyelemre méltó mind a megírás bátorsága, mind az a szolidáris hangütés, amellyel témájához nyúl – érthető módon ugyanakkor évtizedek alatt tisztult meg írói stílusa a Darvas József által pontosan diagnosztizált, időnként feleslegesnek, túlhangolottnak tűnő jelzőhalmozástól és romantizáló leírásoktól.⁴⁵ *A Hull a jövőndő!* családi tragédiát mesél el, a társadalmi közegre folyamatosan reflektálva. A sokgyermekes Deákné kisfiát, Pistit megharapja a disznójuk, a seb elfertőződik, az anyát a csendőrök büntény – gondatlan gyereknevelés, és mert „megmarta” az egyik csendőrt – miatt egy hónapra fogházba viszik, közben a gyerek otthon meghal, a napszámos apa temeti el, pap nélkül, mert az csak a tanító 15 éves fiát küldi maga helyett („kis halott, megteszi ő is”, 117.). A hazatérő Deákné a temetőben szembesül gyermeke elvesztésével, és már hazafelé betér a falu kuruzsló asszonyához, hogy elhajtassa megfogant magzatát. A novella ebből a szempontból keretes szerkezetű, mert a nyitó jelenetben az asszony még elzavarja a vénasszonyt azzal, hogy hiába van már hét gyereke, fel fog nőni vele a nyolcadik is. A tárgyaláson a bíró álláspontja az volt, hogy „A gyermek a nemzeté.”, az anya felelősséggel tartozik miatta az államnak. „Ő csak azt hajtogatta, hogy a gyerek az övé. Egyedül az övé, mert az állam sohasem adott még egy harisnyát, vagy egy fillért, amiért megszülte és nevelte. Mi köze lenne hozzá az államnak vagy bárkinek?” (118.) Amíg az asszony a fogházban volt, a férje sem tudott dolgozni, napszámba menni, mert a gyerekek nem lehettek magukban – s közben elvész a munka, amely a téli megélhetést biztosította volna. „Ki vannak szolgáltatva teljesen a télnek, a nyomorúságnak. A gyerekeknek, meg nekik is ruha, cipő, csizma kéne és most nem lesz még ennyivaló sem. Büdös egy élet, kutya élet, de hiába. Parasztsors. Nem fáj ez senki másnak.” (117.) A novella az ország által magára hagyott paraszti, napszámos réteg sanyarú életét mutatja be az eset révén, s eltéveszthetetlen az írás vészcsengő jellege – ahogyan korábban szó volt

róla, ebben a társadalomkritikában erőteljesen benne van a figyelemfelhívó szándék: ilyen, s még nagyobb tragédiák várhatóak folyamatosan, ha a privilegizált rétegek nem kezdenek el komolyan foglalkozni az ország népének gondjaival. Szabó Zoltán, mint említettük, maga is hasonlóképp olvassa az írásokat, s már az előszóban hangot ad értelmezésének: „Nem jobb-e tudni a fiataljainkról, hogy nem angol-parknak és díszkertnek képzelik leendő munkaterüket, hanem olyan parlagnak is látják, amilyen az a valóságban. Az előszóíró bizonyosságot tesz arról, hogy a szerzők drága magyar glóbusunk korhatóságait is nem azért igyekeznek meglátni, hogy orrbosszantó büzölgésig piszkálják, hanem mert tudják, hogy a tegnap korhadéka a holnap szent plántálásának kövérítő, csiráztató termőerejű humusza.” (3.)

A legátus című írás egyszerűbb szerkezetű: a faluba pünkösdi legációba érkező debreceni teológust, mivel az rosszízű megjegyzést tett a helyi kurátor lányára („falusi liba”), erősen megrétfálják a falusiak: a legációs pénzéért házról házra járva addig itatják borral, míg a prédikációjából egy sort sem tud elmondani, összemosódik előtte a világ a szószéken részegségében. „A nyálás, sűrű lében mocskos, torz emberfejek usztak s mind rámeresztette utálatos, tágranyílt zöld szemét. A pocsolva erősen hullámozni kezdett, mindig felfelé haladt, ő meg feléje szédült. A mocsár mintha száz karral húzta volna magához, lefelé... Már azon volt, hogy beleveti magát, hogy ő is olyan undok, zöldszemű uszó fej legyen, mikor egy kar kinyúlt a lép förtelme közül – a kurátor karja volt – hogy jöjjön már le...” (136–137.) *A legátus* kevésbé mutatja meg Kárász prózaírói erényeit, erőssége, hogy bár meglehetősen elrajzolt, de érzékeltes portrét fest a vidéki lelkészeiről, gyülekezetéről, annak lelkületéről. Mindeközben azonban olyan didaktikus, kissé kilógó elemeket is belehelyez, mint hogy a lelkész le fogja mondani a *Nyugat*-előfizetését, és a meglévő példányokat el akarja tüzelni, mert a lányára rossz hatással vannak a „modern regények”.

Összességében elmondható, hogy a *Korán sötétedik* esete a sárospataki kollégium történetének olyan jellegzetes színfoltja, amely a jelenkor szereplői számára is sok tanulással bír. Emiatt mind az újrakiadás, mind az egyházkerületi rehabilitáció indokolt és fontos gesztus.

Jegyzetek

1 A Sárospataki Református Teológiai Akadémia Szenátusa 2021-ben kérte a Tiszáninneri Református Egyházkerület Közgyűlését arra, hogy a *Korán sötétedik* című antológia két szerzőjét, Kárász Józsefet és Nagy Istvánt, valamint a kötethez előszót író Szabó Zoltán professzort, akiket igazságtalan meghurcoltatás ért, rehabilitálja. Ebből az alkalomból 2022-ben a *Korán sötétedik* antológiát újra kiadták. Jelen tanulmány ehhez a kiadáshoz készült utószóként.

2 Nagy István – Gr. Haller Gábor – Stéphan László – Vitéz Kárász József: *Korán sötétedik*. Kisfaludy László a Ref. Főiskola Betűivel, Sárospatak, 1932. Írásomban a kötetbeli idézetek oldalszámát a főszövegben zárójelben adom meg. Az idézeteket betűhíven közlöm.

3 Dienes Dénes: *Viharfelhők a pataki Teológia egén az 1930-as években*. = Sárospataki Füzetek, 2002. 2. szám, 77–81. o. Itt: 77–78. o.

4 A hódmezővásárhelyi származású Kárász József ügyével foglalkozott a helyi sajtó is: a *Hetivásár/Hét-fői Újság* 1933. február 13-i kiadása számol be róla, hogy Kárászt két novellája miatt (*A legátus*, *Hull a jövődől!*) kitiltották Patakról és az ország összes lelkészkegyéből.

5 Uo., 78, 79. o.

6 Szatmári Emília: *A Sárospataki Református Teológiai Akadémia Szenátusának beadványa a Tiszáninneri Református Egyházkerület Közgyűlésének*. Kézirat.

7 Kárász József – később részletesen szóba hozott – visszaemlékezése megerősíti, hogy Mátyás Ernő az iskola autonómiájára hivatkozva utasította vissza a felsőbb beavatkozást. Kárász József: *Sárospataki emlék = Vásárhelyi tanulmányok. Hódmezővásárhely, 1964. 87–93. o. Itt: 91. o.*

8 Koncz Sándor: *Szabó Zoltán teológiájának kibontakozása*. = *Zempléni Múzsza*, 2002. 2. szám, 5–28. o. Itt: 20, 21. o.

9 Irodalomtörténeti Közlemények, 1934. 4. szám, 415. o.

10 Kárász visszaemlékezése szerint Képpel, az angol intézet gyakorló tanárával és már akkor „jöhírű íróval” ő maga csak futólag találkozott. Kárász: *Sárospataki emlék*, i. m. 88. o.

11 Képes Géza: *Korán sötétedik*. = *Protestáns Szemle*, 1933. 192–193. o. Itt: 192. o.

12 p-i: *Korán sötétedik*. = *Pesti Napló*, 1933. január 29., 24. o.

13 *Idézi őket*: Koncz: i. m., 20. o.

14 p-i: i. m. 24. o.

15 Koncz: i. m. 21. o.

16 Véghe Jenő: *Korán sötétedik*. = *Kálvinista Szemle*, 1933. január 28., 39. o.

17 Bartha Ákos: *Falukutatás és társadalmi önismeret. A Sárospataki Református Kollégium faluszeminariumának (1931–1951) történeti kontextusai*. Hernád Kiadó, Sárospatak, 2013. 67. o.

18 Nagy Antal Mihály: *Újszászy Kálmán. Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, Budapest, 2003. 14.*

19 Bartha: i. m. 67. o.

20 Kárász: *Sárospataki emlék*, i. m. 93. o.

21 Gerelyes Endre: „*Kiált Patak vára*” = *Új Írás*, 1963. 10. szám, 1238–1246. o. Itt: 1241. o.

22 Uo. 1242. o.

23 Uo. 1243. o.

24 Uo. 1244. o.

25 Uo. 1245. o.

26 Uo. 1244. o.

27 Uo.

28 Szabó Pál: *Sárospatak = Új Írás*, 1964. 1. szám, 74–77. o. Itt: 75. o.

29 Uo. 76. o. Kiemelés az eredetiben.

30 Uo. 77. o.

31 Uo.

32 Kárász: *Sárospataki emlék*, i. m. 93. o. Gömbös valóban 1932. október 1-től volt miniszterelnök.

33 *Az Égető Eszter* című regény Szilágyi tanár urát mintázta róla az író. Kárász „*Szatmári Lajos*” formában adja meg cikkében a pedagógus nevét.

34 „Nagy múltú, romantikus kisváros, a szabadságharcos Rákócziak ősi fészke, a környéke is gyönyörű, a diáknak arany élete van ott, pompás a kollégium hagyományos közösségi élete, folyóiratuk van, hatalmas könyvtárunk, fölvilágosult fiatal tanári kar a főiskolán is.” Kárász: *Sárospataki emlék*, i. m. 87–88. o.

35 Uo. 88–89. o.

36 Ezek közül enyhébb volt, hogy be nem teszi a lábát Patakra, míg a két renitens diák ott van. „Ezt még kibírták volna a patakiak.” Uo. 91. o.

37 Uo. 92. o.

38 Uo. 93. o.

39 Uo. 90, 91. o.

40 Gróf Haller Gábor: *Ujjongás a tavasznak*. Fischer Lajos Könyvkiadóhivatala, Sárospatak, 1934.

41 A b. 37,252 jelzetű példány.

42 Kovács Áron: „Piros betűs barátsággal”. Király István irodalmi kapcsolatai könyvtárának dedikált kötetei tükrében, [Kézirat]

43 Például: „De a csendőrök – két háborútól kiherélt vak eszköz, kiknek szeméből most valamelyik kocsmá gőgös gőze csillogott elő, – nem elégedtek meg ennyivel.” (112.)

44 A mozgalomból kinövő legnagyobb hatású szépprózai munka Illyés Gyula Puszták népe című szociográfiája (1936).

45 Csak egy véletlenszerűen kiválasztott példa: „Sokáig töprengett, lelke háborgott, hullámzott, mint a tenger, míg a meleg könnyek árja lemosta arcáról a fájdalmas gondolatokat. [...] Az éjszaka ráhajolt a házra, mint egy sötétarcú vén dada. Benyúlt a szobába és jószágos puha tenyerével letörölte a gyerekek arcáról a félelmet, a fájó könnyeket az anya szeméről.” (110.) Majd a zárlat: „A kopasszá tépett fák, elszáradt fűszálak hajladoztak, feljajdultak, jajongtak, ezeréves gyászhimnuszt sirtak a sötétségnek az elhult Jövendők felett az őszi szélben. Az emberi szívek pedig süketen hallgattak, mint a sír. Kőből voltak.” (120.)

Két fa

FIGULA János

Révai Miklós újrakezdéseinek évtizede

Az 1780-as évek a folyamatos újrakezdés időszaka volt Révai Miklós életében. Először tanár, majd nevelő, újságíró, szerkesztő, később újra a tanári pályát választotta. Rajztanárként indult Nagyváradról és a Bécs – Loós – Hédervár – Grác – Pozsony – Győr útvonalon haladva ismét rajztanár lett, hosszú évekig küzdve egy olyan állásért és ugyanazért a 300 forintos éves fizetésért, amelyet már szűk tíz évvel korábban is betöltött és megkeresett. 1781 januárja és 1787 ősze között nem volt hosszabb ideig tartó állása.

Egyetértek Thimár Attilával, miszerint korszerűtlen és nem lehetséges vállalkozás minden apró részletet megismerni a választott személy életéből, és ezekből a gondolataira következtetni. „Mind az ismeretek ilyen teljessége, mind az irodalomtörténeti narrációnak eme elbeszélésmódja ellentétben áll napjaink irodalomtudományi közfelfogásával és ismeretelméleti előfeltevéseivel.”¹ És bár az 1780-as évtized részletesen feldolgozott szakasza Révai életének, így sem rekonstruálható maradéktalanul. Az elveszett válaszlevelek tartalma, az elküldött és ma nem fellelhető kéziratok hiánya nem pótolható, csak feltevéseink lehetnek. Viszont hipotézisek vannak bőven, szinte minden életrajzíró másként illeszti össze a mozaikdarabokat, ezért én most egy kiragadott és szerintem döntő fontosságú pillanat ismertetésével próbálok rámutatni arra, hogy milyen ellentmondásokkal kell szembe néznünk a tudományos munkák olvasásakor.

Révai Miklós pályája a kornak megfelelően indult. A szegény családból származó gyermek az egyház segítségével kezdte tanulmányait 1764-ben a szegedi piarista gimnáziumban, 1771-ben belépett a rendbe, és hamarosan komoly pártfogóra talált Károlyi Antal személyében. „E nagy befolyású és hazafias érzelmű főúr bensőséges viszonyban volt a piaristákkal, köztük a rend főnökével, Orosz Zsigmonddal, aki mindenben igyekezett a kedve szerint intézkedni, óhajtásait teljesíteni. Az események azt mutatják, hogy a gróf »tehetségkutató« szeme felismerte Révai képességeit, tervei voltak vele, s ezért a válságos helyzetben segítségére sietett.”² A válságos helyzet 1776-ra vonatkozik, mert Révai nagykárolyi előjárója, Szőlőssy Jenő és néhány rendtársa nem nézték jó szemmel a fiatal pap „túlzott” tudományos érdeklődését és a rendi szabályoktól való eltéréseket. Ezen a helyzeten változtatott Károlyi Antal, akinek köszönhetően előbb új előjáró és elfogadóbb rendtársak érkeztek Nagykarolyba,